

فصلنامه علمی-ترویجی پدافند غیرعامل

سال ششم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۴، (سالی ۲۴): صص ۱۴-۱

بررسی ملاحظات دفاعی در شهرهای تاریخی ایران

مطالعه موردی؛ بافت قدیم شهر دزفول

سعید امانپور^۱، رضا احمدی^۲، انیس داوودی منجری^۳

تاریخ دریافت: ۹۳/۰۹/۲۴

تاریخ پذیرش: ۹۴/۰۲/۱۷

چکیده

موقعیت و ویژگی‌های خاص جغرافیایی ایران از گذشته‌های بسیار دور در قبال قدرت‌های بزرگ آن زمان، حکومت‌های ایران را به اهمیت ایجاد نقش مهم پدافندی، نظامی و دفاعی واداشته است. بافت شهر دزفول در دوره ساسانی به وجود آمده و از آن زمان تاکنون این شهر موجودیت خود را حفظ کرده است. هدف این مقاله، بررسی چگونگی به کارگیری عوامل و عناصر دفاع غیرعامل در شهرهای تاریخی ایران و بافت قدیم شهر دزفول می‌باشد. به همین منظور در این تحقیق از روش‌های تاریخی، توصیفی و تحلیلی استفاده شده و اطلاعات و اسناد تاریخی در مورد شهرهای ایران و دزفول به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است. نتایج حاصله نشان می‌دهد که مکان‌یابی شهرهای تاریخی ایران و به تبع آن، بافت قدیم شهر دزفول به شکلی بود که با تکیه بر امکاناتی که محیط اطراف ارائه می‌داد، بتوان با صرف کمترین هزینه، شهر را از گزند هجوم دشمنان دور نگه داشت. این مکان‌یابی به شکلی بوده که هم امکانات طبیعی منطقه را به خدمت خود گرفته بود و هم در تطابق کامل با عناصر انسان‌ساخت دفاع غیرعامل، چون برج و بارو، خندق و... بود

کلیدواژه‌ها: دفاع غیرعامل، بافت قدیم، رودخانه دز، محله قلعه، دزفول.

۱- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید چمران

۲- دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه یزد، ahmadi123.1987@yahoo.com- نویسنده مسئول

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه گیلان

۱- مقدمه

تدابیر دفاعی در این شهر، دزفول نمی‌توانست ادامه حیات دهد و اکنون به صورت یک شهر مهم در شبکه شهری کشور مطرح باشد. با توجه به این مسئله، هدف این تحقیق بررسی چگونگی به‌کارگیری عوامل و عناصر دفاعی در شهرهای تاریخی ایران و بافت قدیم شهر دزفول می‌باشد. تا جایی که نگارندگان اطلاع دارند تاکنون مطالعات علمی جامعی در مورد چگونگی به‌کارگیری دفاع غیرعامل در شهرهای تاریخی ایران صورت نگرفته است، ضمن اینکه مطالعاتی که در این زمینه صورت گرفته بیشتر به مباحث کلی پرداخته و کمتر به بررسی موردی در این زمینه پرداخته شده است. بنابراین در این تحقیق ضمن بررسی چگونگی به‌کارگیری عوامل و عناصر دفاع غیرعامل در شهرهای تاریخی ایران و بررسی بستر تاریخی آن، بافت تاریخی شهر دزفول را به عنوان نمونه موردی انتخاب کرده و مورد بررسی قرار داده‌ایم تا از این طریق به درک بهتر موضوع کمک کرده باشیم.

۲- روش تحقیق

در این تحقیق از روش‌های تاریخی، توصیفی و تحلیلی استفاده شده و اطلاعات و اسناد تاریخی در مورد شهرهای تاریخی ایران و دزفول به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است.

۲-۱- ضرورت تاریخی به‌کارگیری دفاع غیرعامل در

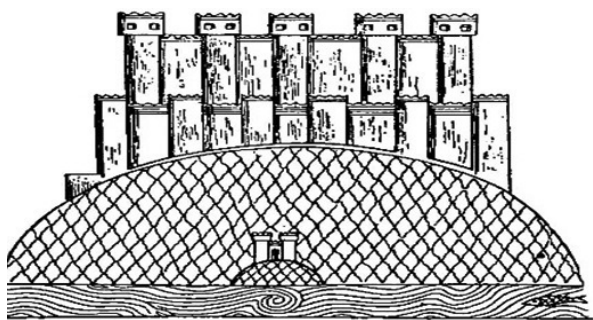
شهرهای تاریخی ایران

کشور ایران از دیرباز بین کانون‌ها و مراکز متمدن قدیم و جدید محصور بوده است. بدون شک نیرو گرفتن یا تضعیف شدن هریک از این کانون‌ها در مسایل سیاسی و اجتماعی و در حدود و ثغور این کشور بی‌تاثیر نبوده است. در دوره‌های مختلف تاریخی جابه‌جایی کوچندگان و لشکرکشی‌های جنگجویان مجاور، بارها مرزهای این کشور را درنوردیده است [۸]. از چندین هزار سال قبل از میلاد و در نخستین سکونتگاه‌های انسانی که در ایران پدید می‌آمده به دفاع غیرعامل شهری توجه ویژه ای می‌شده است. از جمله اولین اقوامی که در زمینه استحکامات دفاعی به موفقیت‌هایی نائل شدند قوم اوراتو بودند. در طول تاریخ اوراتو، پیوسته جنگ‌هایی بین آنان و آشوری‌ها جریان داشته و آنچه که نتیجه اولیه این جنگ‌ها بوده، کسب تجارب و آموختن شیوه‌های متنوع و گوناگون قلعه‌سازی و استحکام‌بخشی شهرها بوده است [۹]. اوج به‌کارگیری دفاع غیرعامل در شهرهای اولیه ایرانی، در دوره پادشاهی ماد صورت گرفت. به لحاظ شرایط اجتماعی حاکم در آن

از آنجاکه انسان‌های ابتدایی دائماً در معرض تهاجم حیوانات، دشمنان و دزدان بودند لازم می‌آمد که محل تجمع آنان طوری ساخته شود که در برابر این تهاجمات محفوظ باشد و ساکنان خانه‌ها به وسایل مختلف بتوانند از خود دفاع نمایند [۱]. تکامل زندگی اجتماعی در اثر پیشرفت کشاورزی و پیدایش مازاد محصول، ضرورت انباشت و حفظ و حراست آن، بنای انبارها و استحکامات را به دنبال دارد. آغاز جنگ‌ها، برای تصاحب مازاد سبب پیدایش تشکیلات دفاعی - نظامی و مستحکم شدن روستاها برای حفاظت از محصولاتشان که هنوز در مالکیت عموم بود گردید [۲]. وجود شهرهای رو به رونق، به تهاجمات گروهی هدف‌های ملموسی را داد که در گذشته وجود نداشت. شهر با گردآوردن هرچه بیشتر ابزارها و وسایل مکانیکی در خود، با اندوخته‌های طلا و نقره و جواهرات که در کاخ و پرستشگاه انباشته بود، همراه با سیلوه‌های مملو و انبارهای پر، به صورت هدف تهاجم درآمد [۳]. به همین دلیل در شهرها از همان آغاز پیدایش باید به مسئله دفاع توجه می‌شد و به موازات تجمع مردم و ایجاد سازمان‌های شهری، مسئله دفاع نیز اهمیت بیشتری می‌یافت [۴]. در واقع در گذشته، شهرها بر اساس تاکتیک‌های نظامی متداول زمان و کاربرد سلاح‌ها و شرایط خاص حمله و دفاع در مکان جغرافیایی ویژه ای که به‌صورت‌های نظامی و جنگی جوابگو بوده، تولد می‌یافت [۵]. بنابراین، یکی از عوامل ایجاد پایتخت‌ها و شهرها در تمامی کشورهای جهان تا عصر حاضر را می‌توان در نظر داشتن عوامل پدافندی و نظامی دانست. موقعیت و ویژگی‌های خاص جغرافیایی ایران از گذشته بسیار دور در قبال قدرت‌های بزرگ آن زمان چون سومر، آکاد، بابل، آشور و کشورهای چونیان و روم و حملات بیابان‌گردان از قسمت شمال شرق، حکومت‌های ایران را به اهمیت ایجاد نقش مهم پدافندی، نظامی و دفاعی و ایجاد استحکامات پدافندی، چون دیوار دفاعی، سد و خندق... در مقابل حملات این دشمنان واداشته است [۶]. زندگی در چنین وضع جغرافیایی و محیط ناامن ما را وادار کرده است که حتی خانه‌های مسکونی خود را به شکل دژ کوچکی بسازیم تا از شر متجاوزین آسوده باشیم [۷]. شهر دزفول از جمله شهرهای دوره ساسانی بود. این شهر در طی ۱۸۰۰ سال و با وجود جنگ‌های بی‌شماری چون حملات رومی‌ها، مسلمانان، مغولان، عثمانیان و... که بسیاری از شهرهای ایرانی بر اثر آن‌ها از بین رفتند همواره توانسته مقاومت کرده و به حیات خود ادامه دهد. بی‌شک در صورت عدم وجود

۲-۲- نظری اجمالی بر دفاع غیرعامل در شهرهای تاریخی ایران

در خصوص توجه به دفاع غیرعامل در شهرهای تاریخی ایران، در منابع اساطیری هم به این امر توجه شده است. از جمله شهری به نام گنگ دژ که هم در کتب دینی زرتشتی و هم در شاهنامه به آن اشاره شده است. بر این اساس، گنگ دژ را سیاوش پسر کاووس در خاور توران ساخت. به روایت کتاب‌های زرتشتی، گنگ دژ دارای هفت دیوار از سنگ، پولاد، آبگینه، سیم، زر، گوهر و یاقوت بود. شهر پانزده در دارد و دیوارهایش چنان بلند است که هیچ مردی نمی‌تواند به بالای آن تیر بیندازد. گنگ دژ در شاهنامه از دیدگاه طبیعی، تسخیر نشدنی است؛ زیرا در میانکوه‌های بسیار بلند نهاده شده است؛ و تنها راه آن به جهان بیرون، تنگه‌ای است به درازای دو فرسنگ که از آنجا پنج مرد می‌تواند راه را بر صد هزار مرد جنگی ببندد [۲۰]. اما از منابع اساطیری که گذر کنیم این اصل در شهرهای اولیه در ایران به خوبی رعایت شده بود. در دولت اوراتور که علت تأسیس آن، الزامی نظامی بود، این اصل به وجه بسیار مطلوب رعایت گردیده است. بدین نحو که مرتفع‌ترین نقاط که از نظر دفاعی ارزش والایی را حائز بودند و برای بنای قلعه مناسب تشخیص داده می‌شدند، شناسایی و قلعه در آن‌ها ساخته می‌شد. معماران اوراتویی خیلی زود توانستند از امکانات زمین و توپوگرافی تپه استفاده کنند و در سنگ‌چینی دیواره‌های دفاعی این قلعه روش‌های مختلف را به کار بندند [۲۱]. استفاده از عوامل محیطی برای مقاصد دفاعی در دژشهرهای دوره ماد به خوبی قابل مشاهده است. این دژها ساختمان‌های استواری بودند که بر ارتفاعات و صخره‌های طبیعی و به ندرت بر خاکریزها و تپه‌های مصنوعی ساخته می‌شدند. دژها را آن‌چنان می‌ساختند که مسیر رودخانه ای خندقی طبیعی برای دفاع دژ باشد [۲۲].

شکل ۱. نقش برجسته دژ مادی مربوط به قرن هشتم قبل از میلاد [۲۳].

زمان دولت ماد می‌بایست بقا و دوام خود را به عنوان اولین دولت تاریخی ایران غربی و مرکزی حفظ نماید. دشمنان آن به ویژه دولت آشور با تهاجم و حمله به این قوم موجب می‌شدند که آنان مراکز استقرار خود را مستحکم‌تر بنا نمایند و برای ایجاد دژها و شهرها، مکان‌هایی را برگزینند که متکی به موضع جغرافیایی امن باشد [۱۰]. به همین دلیل در سراسر نیمه غربی و شمال غرب فلات ایران در فاصله سده‌های دهم تا هفتم قبل از میلاد، دژ شهرها، شهر دولت‌ها و شاهک‌نشین‌های متعدد کوچک و بزرگ پراکنده بود [۱۱]. در دوره هخامنشی با توجه به قدرت عظیم امپراتوری و برقراری نظم و امنیت بی‌نظیر، در شهرها نسبت به دوره ماد کمتر به مسائل دفاعی - نظامی توجه می‌شود. با وجود این، باز هم در شهرهای جدیدی که هخامنشیان ایجاد کردند دفاع غیرعامل مورد توجه قرار گرفته است. در دوره سلوکی، شهرهای جدید زیادی توسط پادشاهان سلوکی ساخته شد. یکی از اهداف سلوکی‌ها از ایجاد شهرهای جدید، تمرکز دادن به جمعیت‌های پراکنده و تسلط بر آنان و توسعه شهرنشینی بود. [۱۲]. به این ترتیب آنان مردم بومی را تحت انتظام و پوشش خود درآورده و از شورش احتمالی آنان جلوگیری می‌کردند و نظارت بر آنان و اموری مانند دریافت مالیات، با سهولت بیشتری انجام می‌گرفت [۱۳]. در دوره اشکانی با توجه به شرایط بحرانی آن دوره، دفاع غیرعامل دوباره مورد توجه قرار می‌گیرد. این عصر را از لحاظ محاربات و غارت‌ها با تاریک‌ترین اعصار سابق نمی‌توان مقایسه کرد [۱۴]. وضع ایران این عهد باید شبیه به وضع اروپای قرون وسطی باشد. شهرها مجبور بودند نه تنها در برابر هجوم بیگانگان، بلکه در برابر فئودال‌های سرکش، مخالفان و سلاطین نیز از خود دفاع کنند [۱۵]. ایران عهد پارت به جای اینکه یک رقیب در مغرب (روم) داشته باشد، به شکل شاهنشاهی مرکزی واقع در بین روم و (اقوام بیابان گرد) درمی‌آید [۱۶]. بنابراین پارتیان شهرهای خود را طوری درست می‌کردند که کاملاً قابل دفاع باشند. طرح این شهرها، عدم امنیت دائمی را که در ایران عهد پارتیان حکم‌فرما بود؛ و عدم ثبات سیاست خارجی و اغتشاشات داخلی را آشکار می‌سازد [۱۷]. بعد از آن نوبت به ساسانیان رسید. از نظر مسائل خارجی، ساسانیان بدون احساس خستگی و با موفقیت متناوب در سه جبهه محاربات را ادامه می‌دادند. با رومیان در مغرب، با کوشانیان و هیاطله در مشرق و با بدویان در شمال [۱۸]. بنابراین ساختن شهرهای جدید و قلاع مستحکم در جوار آن‌ها از جمله اقدامات اولیه ساسانیان به حساب می‌آید [۱۹].

جزیره‌ای غیرقابل دسترس به تسخیر درآورده بود [۳۰]. و فقط از یک نقطه به وسیله پل متحرکی که به یکی از دروازه های شهر منتهی می شده است دسترسی به شهر امکان پذیر بود [۳۱]. در تخت جمشید نیز جلگه دشت فروردین جایی که شهر باستانی پارسه (تخت جمشید) در آن واقع است از شرق با دریاچه تاشک، از شمال با کوهستان های نسبتاً مرتفع، از جنوب با ارتفاعات زرکان و از سمت باختر با حسین کوه، محصور گشته است. این کوهستان ها با بلندای متوسط، ساختاری همانند طبقات آهکی چین خورده و صخره ساز دارند که فرم دیوارهای طبیعی را بخود گرفته اند [۳۲]. توپوگرافی شهر نیز خود یکی از جنبه های تدافعی محوطه بوده و هماهنگی میان درون و بیرون دیوار شهر، بین اجزاء ساختمانی و استحکامات به خوبی رعایت شده است [۳۳].

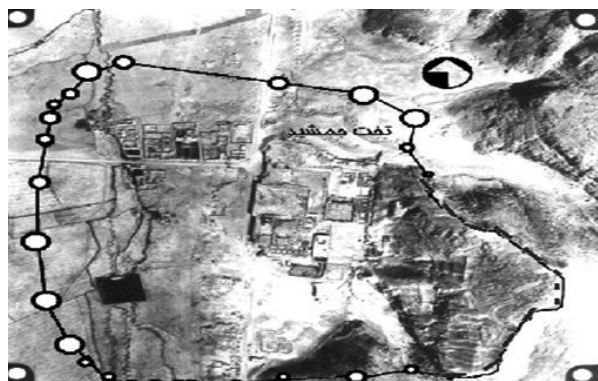
شکل ۲. تصویر ماهواره ای پردازش شده از مکان قرارگیری تخت جمشید [۳۴]

در دوره هخامنشی به ایجاد حصار در اطراف شهرها هم توجه به گونه ای که حتی تخت جمشید واقع در قلب امپراتوری هم دارای حصار است. دیوارهای دفاعی تخت جمشید در قسمتی که کوه رحمت واقع است با خاک رس و آجرهایی به ابعاد بزرگ روی سنگ های صخره ای با متابعت از وضع کوه و در بعضی قسمت ها جلوتر و در بعضی نقاط عقب تر شناخته شده اند [۳۵]. در این قسمت به دلیل تکیه داشتن به کوه رحمت علاوه بر اینکه حصار ضعیف تراز دیگر نقاط است برج های دفاعی نیز وجود ندارد. اما در جهات دیگر علاوه بر اینکه حصار مستحکم تراست برج های دفاعی متعدد و بزرگی نیز وجود دارد.

برای مثال موقع شهر هگمتانه حاکی از مقرری است که از گذرگاه بیگانگان دور و از تعرض آنان مصون بوده است. چراکه از سمت غرب دره ها و کوه های الوند که از نقاط سوق الجیشی پراهمیت محسوب می شد، محفوظ بود [۳۴]. این شهر باستانی بر روی کوه صخره ای احداث شده و رودخانه ای نیز در مجاورت آن جریان دارد و دو عامل مهم آب و صخره در امر احداث شهر نیز مدخلیت داشته است. مهم ترین مشخصه شهرهای مادی، قرار گرفتن در نقاط مرتفع و حصارهای چند لایه بود که معمولاً هر چه به سمت محل حاکم شهر نزدیک می شد حصارها مستحکم تر می شدند. چنانچه شهر حرار در کنار رودی واقع بود و حصارهای سه ردیف آن را می پوشانید. شهر دیگر کیش سیم بود که حصار مرتفع در چهار ردیف یا بیشتر آن را در بر گرفته بود [۳۵]؛ اما شهری که به خاطر دیوارهای چندگانه اش زبانزد بود شهر هگمتانه بود. به روایت هرودت این شهر شامل هفت دیوار دایره ای شکل متحدالمرکز بود. هر دیوار داخلی بلندتر از دیوار خارجی بود و کاخ در میان بلندترین دیوار خارجی قرار داشت [۳۶]. در درون حصار مرکزی پادشاه و خانواده اش و در درون حصارهای دیگر درباریان و قسمت های مختلف اداری، لشکری، کشوری قرار داشتند و عامه مردم در بزرگ ترین حصار که حصار هفتم بود یا در بیرون حصارها مثل همیشه در خانه های گلی اسکان یافتند [۳۷]. محیط بزرگ ترین دژ شهر در حدود ۴۰۰۰ متر بوده است که بنا بر گفته هرودت تقریباً به اندازه حصار آتن است و شعاع دایره ای که حصار خارجی بر روی آن ساخته شده حداکثر به ۶۰۰ متر می رسیده و سایر دیوارها به فواصل معینی به صورت متحدالمرکز به ترتیب در داخل آن قرار داشته و محیط دژ داخلی یا مرکزی از ۱۳۰۰ متر تجاوز نمی کرده است. ادامه فاصله هر دیوار از دیگری بدون احتساب قطر دیوارها در حدود ۶۵ متر به دست می آید [۳۸]. در فعالیت های باستان شناسی که بعد از انقلاب انجام شد قسمتی از حصار این شهر کشف شد. بر اساس این کشفیات شهر دارای حصار خشتی به بلندی نه متر و عرض تقریبی ده متر می باشد. حصار در نقاط مختلف دارای برج های دفاعی می باشد [۳۹]. در دوره هخامنشی، شهر شوش بازسازی شد در این شهر علاوه بر اینکه شهر بر روی تپه ای بزرگ که مرتفع ترین نقطه آن منطقه است ساخته شد از یک جهت نیز به رودخانه ای بزرگ برای دفاع تکیه دارد. برای حفاظت بیشتر داریوش دستور داد، خندقی عریض حفر کنند و این خندق شهر را محاصره می کرد و آن را به صورت

ایران وجود این سبک را در ایران تأیید می‌کنند [۴۰]. شهرهای اشکانی اکثراً یک دروازه بیشتر نداشتند. دلیل عمده این طرح، مسئله عدم امنیت در سرزمین‌های تحت حکومت پارتیان و جنبه دفاعی شهرها بود [۴۱]. شهر فیروزآباد (ساخته‌شده در اواخر دوره اشکانی) در دشت فیروزآباد نیز با کوه‌های بلند پرشیب محصور گشته، فقط چند معبر قابل دفاع رابطه آن را با خارج تأمین می‌سازد [۴۲]. موقعیت شهر تأیید می‌کند که در انتهای دشت محصور در میان کوه‌های مرتفع و صعب‌العبور قرار دارد. این شهر به وسیله قلعه دختر حفاظت می‌شد. این قلعه بر معبر شهر مسلط بود. این یک راه ایده آل و قابل دفاع برای لشکرکشی پیروزمندانه اردشیر پاپک بود [۴۳]. این دژ یک فلات کوهستانی بوده و بر فراز بلندترین نقطه رشته کوه و در داخل خط دفاعی داخلی قلعه قرار گرفته و برای هرکسی که از تنگه به سوی شهر می‌رود منظره‌ای پرهیبت یا تحسین‌آمیز دارد [۴۴]. انتخاب محل و موقعیت بیشاپور (از شهرهای دوره ساسانی) هم از لحاظ راهبرد نظامی هم از لحاظ بهره‌گیری از عوارض طبیعی و جغرافیایی برای برقراری امنیت شهر، انتخابی هدفمندانه و کاملاً حساب‌شده بود. استقرار بیشاپور بر دهانه تنگ بیشاپور به در دامنه ارتفاعات معروف به کوهمره، به‌گونه‌ای صورت گرفته است که در دو جهت کوه و رودخانه حصار و مانع طبیعی در برابر حمله به شهر ایجاد می‌نماید [۴۵]. در دوره ساسانی طرح‌های دایره‌ای همچنان مورد استفاده قرار می‌گیرند؛ اما به علت امنیت بیشتر کشور نسبت به دوره اشکانی دوباره شهرهای زیادی به شکل چهارضلعی ساخته می‌شود. سالم‌ترین ابنیه شهری از این نوع نقشه مدرن و ظریف بیشاپور می‌باشد. این شهر برعکس اردشیر خوره مستطیل شکل است و به دلایل توپوگرافی فقط دو طرف آن به وسیله حصاری مستقیم و خندقی در کنار آن محصورشده، منطقه باقیمانده به وسیله مسیر رودخانه شاپور و کوه‌های اطراف دشت محصور گردیده است [۴۶]. طرح کلی بیشاپور به صورت چهارضلعی است که از سویی به کوه تکیه دارد و از سویی دیگر به رودخانه و شبکه‌ای از دیوارها و دژهای کوچک کاخ مرکزی را حفاظت می‌کند [۴۷].

همچنین در شهرهای ساسانی حصارهای مستحکمی ایجاد می‌شد. تخت سلیمان دارای بارویی به طول ۱۱۲۰ متر و ۳۳ برج است که با احتساب برج‌های دروازه‌های آن به ۳۸ عدد می‌رسد، شکل حصار آن به صورت بیضی است که قطرهای آن، اندازه‌های ۳۸۰ متر و ۳۰۰ متر دارند [۴۹]. ارتفاع متوسط آن بین ۶ تا ۸ متر و ضخامت آن در حدود ۴ متر می‌باشد [۵۰]. شهر بیشاپور دارای

شکل ۳. تصویر هوایی پردازش‌شده و مکان قرارگیری برج و باروی تخت جمشید [۳۶]

در دوره اشکانی در ساخت شهرها از طرح‌های مدور استفاده می‌شد. استفاده از این طرح پاسخی از برنامه ریزان در مقابل اوضاع پرتنش آن روز بود. دلیل توجه پارتیان به شهرهای دایره شکل را مسئله عدم امنیت کافی در سرزمین‌های تحت حکومت پارتیان و جنبه مناسب دفاعی این‌گونه شهرها دانسته‌اند [۳۷].

شکل ۴. عکس هوایی از شهر فیروزآباد و شکل دایره‌ای آن [۳۶]

فلسفه به‌کارگیری این روش این است که از شهرهای دایره‌ای شکل در مقایسه با شهرهای مستطیل و مربع شکل بهتر می‌توان دفاع کرد. شیوه و سنت طرح‌افکنی شهرها در ایران به شکل گرد و دایره‌وار به گمان پژوهشگران علاوه بر اقتباس از خیمه‌گاه‌ها و چادرها ناشی از احساس ناامنی و بیم از خطر یورش‌ها و تهاجمات غافلگیرانه صحراگردان بوده است [۳۹]. چنین طرحی را می‌توان در بین‌النهرین در زمان آشوریان و بازناب آن را در شهر الحضر عهد اشکانی یافت. به همین نحو شهر همدان در عهد هخامنشی با دیوارهای هفت لایه خود و شهرهای شیز، دارابگرد و فیروزآباد در

۳- ضرورت توجه به دفاع غیرعامل در دزفول و تأثیر عوامل نظامی - دفاعی بر پیدایش آن

دزفول برگردان عربی واژه دژ پل یا دژ پوهل از پلی که توسط اسیران و مهندسان رومی در قرن چهارم میلادی به امر شاپور اول به منظور برقراری ارتباط میان شهر جدید یعنی جندی شاپور و شوش ساخته شده بود، اخذ شده است [۵۲]. در سال ۲۶۰ میلادی شاپور، پس از پیروزی بر والرین امپراتور روم و گرفتن ده هزار اسیر رومی پل باستانی دزفول و همچنین پل شادروان شوشتر و شهر جندی شاپور را به وسیله این اسیران بنا کرد و همزمان با ساختن پل کنونی بر روی رودخانه دز، قلعه نظامی مهمی در ساحل شرق دز ایجاد کرده که محله قلعه کنونی دزفول نام خود را از آن دژ باستانی گرفته است. در اطراف قلعه هم آبدی کوچکی برای انبار مصالح و اسکان سازندگان و اسیران رومی پل، درست شد [۵۳]. از زمانی که شوش و جندی شاپور به تدریج عظمت خود را از دست می دهند و اکثر جمعیت آن ها در دژ پل ساکن می گردند، دژ پل به

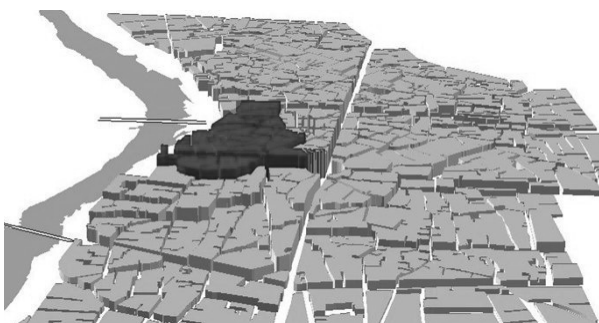
شکل ۵. استقرار بیشاپور در دهانه تنگ چوگان و دامنه کوه شاپور [۲۰]

یک دیوار قطور به ضخامت ۹ متر بود. این دیوار به وسیله برج های متعددی تقویت و مستحکم شده بود. قطر هر یک از برج ها ۷۳۰ سانتیمتر است و فاصله بین دو برج از یکدیگر فقط ۴۰ سانتیمتر است که به صورت مقطع بر روی آن ها شکاف های تیراندازی به صورت مزغل جاسازی شده و شهر زیبای بیشاپور را از نظر حفاظتی به صورت یک دژ نظامی و تدافعی جلوگیری نمود [۵۱].

جدول ۱. ویژگی های عمده نحوه به کارگیری دفاع غیر عامل در شهرهای ایران در ایران باستان

دوره	ویژگی ها
ماد	۱- قرار داشتن شهرها بر روی نقاط مرتفع و استراتژیک ۲- استفاده از عوامل طبیعی مانند کوه و رودخانه و... برای دفاع از شهر ۳- استفاده از دیوارهای تودرتو در سطوح مختلف امنیتی در اطراف شهرها ۴- شهرها بیشتر دژهای مستحکم نظامی هستند به همین دلیل امکان گسترش فضایی نمی یافتند. و در آن ها ویژگی های اقتصادی و اجتماعی که مهم ترین مشخصه شهرها بود، کمتر دیده می شد
هخامنشیان	۱- توجه کمتر به مسائل دفاعی در شهرها نسبت به دوره ماد ۲- با وجود توجه کمتر به این امر نسبت به گذشته به دلیل امنیت بی سابقه، اما باز هم دفاع غیرعامل در شهرهایی چون شوش و تخت جمشید در سطحی پایین تر مورد توجه قرار می گیرد
سلوکیان	۱- ایجاد شهرهای جدید برای کنترل مردم
اشکانیان	۱- توجه بیش از پیش به دفاع غیرعامل به دلیل تهدیدهای نظامی بی شمار ۲- ایجاد شهرهای دایره ای شکل با استحکامات بسیار قوی به دلایل نظامی ۳- طرح شهرهای این دوره عدم امنیت دائمی را که در ایران عهد پارتیان حکم فرما بود و عدم ثبات سیاست خارجی و اغتشاشات داخلی را آشکار می سازد
ساسانیان	۱- اوج پختگی و نوآوری در زمینه دفاع غیرعامل ۲- به کارگیری سیاست آمایش سرزمین از نظر نظامی و تقسیم کار بین شهرها ۳- طرح های دایره ای همچنان مورداستفاده قرار می گیرند. اما به علت امنیت بسیار بیشتر کشور نسبت به دوره اشکانی شهرهای زیادی به شکل چهارضلعی ساخته می شود ۴- رونق هرچه بیشتر شهر و شهرنشینی، مستحکم تر شدن شبکه شهری و پخته تر شدن روش های شهرسازی نسبت به گذشته به دلیل امنیت بی سابقه منتج از به کارگیری دفاع غیرعامل در سطوح مختلف در شهرها

زمان امپراتوری روم به عنوان اصلی‌ترین دشمن ایران، در مرزهای غربی ایران قرار داشتند. بنابراین ایجاد تمهیدات نظامی در شهرهای غربی کشور ضرورت بیشتری داشت. به همین دلیل با مکان‌یابی دزفول در شرق رودخانه، از رود دز به عنوان یک حایل برای محافظت از شهر در مقابل تهدیدات نظامی رومی‌ها استفاده می‌گردید. همچنین در طراحی این شهر، از دره‌های طبیعی اطراف تپه‌ای که شهر بر روی آن واقع شده به عنوان خندق استفاده شده است. این دره‌ها به بندار معروف هستند، که علاوه بر استفاده به عنوان کانال فاضلاب، در مواقع هجوم بیگانگان از آن‌ها به عنوان خندق برای حفظ شهر استفاده می‌شده است [۶۰]. محله قدیمی قلعه که یکی از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین محله‌های مسکونی این شهر است در کنار رودخانه دز و در نزدیکی پل قدیم احداث شده و نام این محله نیز می‌تواند تأییدکننده، بنای آن قلعه و ارتباط وجه تسمیه‌ی جدید شهر یعنی دژپل باشد [۶۱]. برای ایجاد یک قلعه نظامی به منظور حفاظت از پل قدیمی، بلندترین مکان در کنار رودخانه و نزدیک به پل، به منظور اشراف کامل به منطقه و بالا بردن قابلیت‌های دفاعی انتخاب شده است [۶۲]. برای این منظور پرتگاه‌های ساحل شرقی را در نظر گرفته‌اند. آن چنانکه در شمال و غرب آن رودخانه دز جریان داشته و در شرق و جنوب آن خندقی نسبتاً پهن و ژرف کنده بودند. بخش مزبور از نظر فضایی دارای سیستمی خودکفا و مستقل بود و نیازهای ساکنان آن در درون همان فضای محصور تأمین می‌گردید [۶۳]. این قلعه بنیان و اساس موجودیت محله قلعه فعلی گردید و محله قلعه از آن زمان تاکنون این نام را یدک می‌کشد. این محله بر روی تپه‌ای مرتفع قرار داشته که از بیرون منظره باشکوهی به شهر می‌داد که هر بیننده‌ای را در نگاه اول مفتون خود می‌نمود [۶۴].

شکل ۶. مدل سه‌بعدی دزفول نحوه قرارگیری آن در حاشیه رودخانه دز (محله قلعه با رنگ قرمز مشخص شده است) (نگارندگان)

صورت شهری درمی‌آید و به عربی دژ پل به دزفول معروف می‌شود [۵۴]. مهاجرین نخست در قلعه و سپس در جوار آن منزل می‌ساختند [۵۵]. این شهر به دلیل مجاورت و تلاقی با رودخانه و وجود تنها معبر یعنی پل، اهمیت ویژه‌ای یافته است [۵۶]. حفاظت از پل در پیدایش دژپل نقش بسیار مهمی داشته است در واقع در روزگار پیشین که ابزار جنگ منحصر به شمشیر و سنان و خنجر و کمان بود و آدمیان ادوات دور زن امروزی را نداشتند پل‌های بزرگ در میان راه‌ها مانند تنگ‌هایی بودند در کوهستان، که اگر ده نفر راهزن و خودسر آن را به تصرف درمی‌آوردند راه کاروانیان را به کلی بند می‌آوردند. به همین دلیل پادشاهان ناچار بودند که برای نگهداری هر پلی، دژی در پهلویش بسازند و نگهبانانی در آن دژ بگمارند [۵۹].

۴- مکان‌یابی هسته اولیه شهر در ارتباط با دفاع غیر عامل

در شهرهای تاریخی ایران از نظر به‌کارگیری دفاع غیرعامل شهری اولین و مهم‌ترین عاملی که مورد توجه قرار گرفت مکان‌یابی این شهرها با توجه به عوامل دفاعی بود. شهرهای آن دوره برای آنکه بتوانند در آرامش زندگی کنند و امکان تولید داشته باشند، می‌باید امکانات دفاعی قابل توجهی می‌داشتند در این باره عوامل اقلیمی مثل کوه، رودخانه، جزایر، کناره دریاچه به عنوان شرایط مطلوب مکانی به عوامل دفاعی شهرها کمک می‌کرد [۵۸]. شهرها معمولاً در مناطقی استقرار می‌یافتند که با تکیه بر محیط منطقه به راحتی قابل دفاع می‌بودند. از وضعیت شهرها یا دژهای باستانی برمی‌آید که آن‌ها بر روی کوه‌های صخره‌ای و در کنار رودخانه‌های پرآب احداث می‌شده‌اند [۵۹].

مکان‌گزینی محله قلعه و به‌طور کلی بافت قدیم دزفول به شکلی است که در مجموع با تکیه بر عوامل محیطی یک سیستم دفاعی قوی را به خدمت گرفته است. به همین شکل در این شهر در درجه اول به رودخانه به عنوان یک عامل دفاعی توجه شده است. محل قرارگیری دزفول در شرق رودخانه هم با توجه به عوامل دفاعی صورت گرفته است. جهت جریان رودخانه دز از سمت شمال به جنوب است. به همین دلیل برنامه ریزان در آن زمان برای مکان‌گزینی شهر، از بین شرق و غرب رودخانه، شرق را انتخاب کردند. هنگامی که به شرایط تاریخی آن روز توجه می‌کنیم دلیل این انتخاب را بهتر درک خواهیم کرد. همان‌طور که گفته شد در آن

۵- سلسله مراتب دفاعی شهر

بر این اساس، شهرها به سه بخش تقسیم می‌شدند. که عبارت بودند از کهندژ، شارستان و ربض. در این تقسیم‌بندی به تناسب گذار از مرکز شهر به حواشی، از میزان حفاظت شهر کمتر می‌شد. بر این اساس، کهندژ دارای بیشترین استحکامات و عوامل دفاعی بود. شارستان نیز دارای یک حصار نسبتاً قوی بود ولی ربض یا فاقد حصار بود یا در صورت داشتن حصار، حصار آن چندان قوی نبود. بنابراین در سلسله مراتب فضایی یک شهر همان‌گونه که بر تعداد سطوح و دیوارها اضافه می‌شود، بر معنی و ارزش آن فضاها نیز افزوده می‌گردد [۶۵]. فضای کهندژ توسط موانع طبیعی و بارو و در مواردی توسط خندق از سایر فضاها جدا می‌شود. در اطراف کهندژ، شارستان یا بخش اصلی شهر قرار داشت و در اطراف آن نیز حصار، خندق و دروازه‌های متعدد ساخته می‌شد [۶۶]. با گذشت زمان، اقشار ضعیف و تهیدست جامعه که اجازه سکونت در کهندژ و شارستان را نداشتند در اطراف شارستان و در مساکنی بدون کیفیت ساکن شدند [۶۷]. با توجه به اینکه پیدایش دزفول مربوط به دوره ساسانی است، بیشتر ویژگی‌های شهری این دوره را دارا است، کما اینکه آثار باقی‌مانده از دوره‌های اولیه شهر، وجود دو بخش کهندژ و شارستان را نشان می‌دهد [۶۸]. بر این اساس، در دزفول نیز بر اساس الگوی سنتی شهرسازی ایران، محله قلعه همان نقش کهندژ را ایفا می‌کند؛ و محلات قدیمی شکل‌گرفته در اطراف قلعه، شارستان و زمین‌های کشاورزی اطراف شارستان نیز نقش ربض را بازی می‌کنند. در بافت قدیم دزفول نیز با گذار از محله قلعه یا همان کهندژ به اطراف شهر، از میزان تمهیدات دفاعی کاسته می‌شد؛ بنابراین مکان‌یابی شهر دزفول به شکلی است که بیشترین تدابیر حفاظتی را برای محله قلعه یا همان کهندژ قائل شده است. به‌گونه‌ای که علاوه بر اینکه این محله بر روی بلندترین نقطه منطقه قرار داشت، در اطراف آن نیز دره‌های طبیعی وجود داشت که از آن‌ها به عنوان مانع استفاده می‌شده است [۶۹].

۶- جنگ روانی و دفاع غیر عامل

جنگ روانی به صورت‌های مختلفی تعریف شده است. وجه اشتراک تمام این تعاریف، آن است که جنگ روانی تلاشی است آگاهانه و نظام‌دار برای تضعیف و تخریب روحیه دشمن. درواقع، جنگ روانی موجب نوعی بازدارندگی از حمله نظامی دشمن می‌گردد. این بازدارندگی می‌تواند شامل اقداماتی شود که باعث

دلسرد کردن یا تضعیف روحیه گروه حمله‌کننده به صورت بالقوه شده و هزینه‌های یک حمله موفق را افزایش دهد و احتمال عدم موفقیت در حمله را گوشزد کند [۷۰]. در بافت قدیم دزفول، بیشترین نقش را در جنگ روانی، هیبت و عظمت شهر به وجود می‌آورد، به طوری که هر مهاجمی را از تهاجم منع می‌کرد. اصلی‌ترین دلیل این هیبت و عظمت، قرار گرفتن بافت قدیم بر روی بلندی‌های مشرف بر رودخانه و خود رودخانه است. مهاجمین به هنگام مواجه شدن با شهر، علاوه بر روبرو شدن با رودخانه به عنوان مانعی بزرگ با شهر-قلعه‌ای روبرو می‌شدند که بر روی تپه‌ای صخره‌مانند و با ارتفاع ۲۵ متر قرار داشت که در همان اولین نگاه موجب تضعیف روحیه سپاهیان دشمن می‌شد.

شکل ۷. نمایی از ساختمان‌های قدیمی مشرف به شهر دزفول قبل از ایجاد جاده ساحلی [۷۱]

۷- تاثیر عامل فاصله بر دفاع غیرعامل

یک اصل کلی در دفاع غیرعامل آن است که هرچقدر فاصله سوژه از مبدأ تهدید و تهاجم بیشتر باشد، از ایمنی بیشتری برخوردار است. برای مثال، عامل فاصله می‌تواند مانع از رسیدن برد تسلیحات دشمن به شهر خودی شود. بر این اساس، عامل رودخانه به بهترین شکل این فاصله را برای بافت قدیم دزفول باعث شده است. با توجه به این‌که عرض بستر رودخانه بیش از ۴۰۰ متر است [۷۲] و برد مؤثر تسلیحات دورانی که دزفول در آن زمان تشکیل شده است که شامل کمان و منجنیق و همچنین توپ‌های جنگی که بعداً به وجود آمدند، کمتر از این میزان است، بنابراین، عامل رودخانه علاوه بر اینکه مانع از آمدن سپاهیان دشمن به پای دیوارهای شهر می‌شد، شهر را نیز از تیررس برد مؤثر تسلیحات دشمن خارج می‌کرد.

بر پیچ و خم و تودرتوی محلات سردرگم می‌شدند و پیچ و خم کوچه‌ها، دید آن‌ها را محدود می‌کرد. تحت این شرایط، در صورت ورود مهاجمین به محلات، آنان از حداقل دید برخوردار می‌بودند و هر لحظه این امکان وجود داشت که مدافعان در پیچ و خم کوچه‌های کمین کرده و به آنان شبیخون بزنند. در واقع، هدف طراحان این شهر آن بوده که به طرق گوناگون، دسترسی به داخل بافت را هر چه مشکل‌تر سازند. آنان طی تجربه‌ای بس طولانی به این نتیجه رسیدند که در صورت سقوط دروازه‌های شهر و فروریختن حصار و برج و باروها، دشمن به محله‌های شهر و سپس خانه‌های ساکنان روی خواهد آورد. بر این اساس، مسیر عبور را در ابعادی می‌ساختند که عبور سواره به صورت گروهی در آن‌ها ممکن نباشد و پیاده مجبور باشد به صورت تک‌تک گذر کند و بدین ترتیب می‌توان در کنج‌ها و پیچ و خم‌های کوچه‌ها به کمین نشست و به مقابله با دشمن پرداخت [۱۷۵]. همچنین با توجه به اینکه بافت قدیم بر روی عوارض توپوگرافیک مشرف به رودخانه ساخته شده است، دسترسی از محلات از سمت بیرون نیز از طریق خیابان‌های با شیب بسیار تند صورت می‌گرفت، که این امر ورود دشمنان را به درون محله با مشکل جدی روبرو می‌ساخت.

شیب‌های تند، انعطاف‌پذیری عملیات نظامی را تا حد زیادی محدود می‌کند [۱۷۶].

شکل ۹. دسترسی محلات به سمت رودخانه (نگارندگان)

اکثر ورودی‌های بافت قدیم شهر دزفول مجهز به دالان‌های مسقفی به اسم ساباط می‌باشند. ارتفاع ساباط‌ها بسیار کم بوده، به شکلی که علاوه بر اینکه نیروهای سواره امکان عبور از آن را نداشتند، سربازان پیاده هم در حالت عادی امکان گذر از آن را نداشتند و تنها با خم کردن قامت خود می‌توانستند از ساباط عبور کنند.

۸- استفاده مناسب از عوارض توپوگرافیک در

مکان‌یابی شهر در ارتباط با دفاع غیر عامل

جغرافیا و وضعیت زمین، با ((جنگ)) ارتباط تنگاتنگ و همیشگی دارند. این عوامل چه به لحاظ طول زمان جنگ و چه از نظر برنامه‌ریزی و اجرا تأثیر انکارناپذیری بر رزم دارند [۱۷۳]. در این میان، توپوگرافی مهم‌ترین عامل جغرافیایی در مکان‌یابی است. توپوگرافی ناهموار، از میدان دید، کارایی سلاح‌های با برد مستقیم و عملکرد سیستم‌های ارتباطی خطی به شدت می‌کاهد [۱۷۴]. بافت قسمت قدیمی شهر در اراضی ناهموار به وجود آمده است که قسمتی از آن بر روی دو تپه واقع در شمال و جنوب خیابان دکتر شریعتی جنب رودخانه دز قرار گرفته است. مراکز محلات و گذرهای اصلی و بازار شهر بر اساس توپوگرافی زمین شکل گرفته‌اند. هسته فیزیکی اولیه شهر دزفول در جایی ساخته شد، که به شهر اولیه حالت دژی نظامی داده است. بافت پیچیده و درهم تنیده این بخش از شهر به صورت مطبق در سراسیمی ساحل رودخانه ساخته شده بود. همانطور که قبلاً گفته شد علاوه بر مکان‌یابی هنرمندانه دزفول بر روی ناهمواری‌های ساحل رودخانه دز، در طراحی این شهر، از دره‌های طبیعی اطراف تپه‌ای که شهر بر روی آن واقع شده به عنوان خندق استفاده شده است.

شکل ۸. قسمتی از دیواره‌هایی که بافت قدیم بر روی آن ساخته شده است (نگارندگان)

۹- دسترسی‌ها و دفاع غیر عامل

در داخل بافت، مجموعه‌ای از طرح‌های اغفال‌کننده وجود دارد که اکثر شریان‌ها، نیروهای دشمن را به اهدافی انحرافی هدایت می‌کنند و یا به بن‌بست می‌کشانند. علاوه بر این، بسیاری از کوچه‌ها که در نگاه اول به شکل معبر اصلی به نظر می‌رسند، در واقع به بن‌بست می‌رسند. به این ترتیب مهاجمین در کوچه‌های

می‌ساخت؛ اما در پایان، عصر ماشین راه را برای تولید تسلیحات مدرن، جنگ مکانیزه و انواع کاملاً جدیدی از قدرت آتش هموار ساخت که به ناگزیر به تاکتیک‌های نظامی جدیدی انجامید. در نتیجه تغییر در نوع تسلیحات و به تبع آن، تغییر در روش و نوع جنگ‌ها، ساختار نظامی و دفاعی دزفول تا حدی جنبه عملکردی خود را در مقابل این تغییرات از دست داد. با این وجود، عوامل جغرافیایی و محیطی که بافت قدیم شهر دزفول در کنار آن‌ها احداث شده‌اند هنوز هم می‌توانند در مقابل تهدیدات نظامی احتمالی که ممکن است در آینده رخ دهند مقاومت کرده و به بقا و پایداری شهر کمک کنند. با توجه به اینکه بافت قدیم شهر دزفول در کنار رودخانه دز واقع می‌باشد، در صورت وقوع جنگ احتمالی، از این عامل می‌توان برای دفاع در برابر دشمن استفاده کرد. درواقع، رودخانه دز به عنوان یک عامل دفاعی بسیار کارساز در برابر هجوم نیروهای دشمن، به خصوص نیروهای پیاده و زرهی، می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. از دیگر عوامل طبیعی که دفاع از شهر را در صورت حمله نظامی ممکن می‌سازد، عوارض توپوگرافیک حاشیه رودخانه هستند که می‌توانند به چند شکل از بافت در برابر حملات نظامی احتمالی محافظت کنند. در مرحله اول، این عوارض جغرافیایی به صورت دیواره‌های عظیمی می‌توانند مانع از ورود نیروهای مهاجم و تجهیزات آن‌ها به شهر بشوند. همچنین با توجه به پستی و بلندی‌ها و ناهمواری‌های موجود در بافت قدیمی شهر در صورت نفوذ نیروهای نظامی دشمن به درون بافت، این ساختار جغرافیایی ناهموار علاوه بر اینکه از ورود تجهیزات نظامی دشمن به درون بافت جلوگیری می‌کنند، از میزان تحرک، جابجایی و انعطاف‌پذیری نیروهای مهاجم به شدت می‌کاهد؛ اما موضوع مهمی که باید در این باره به آن توجه کرد، این است که با پیشرفت‌های تکنولوژیکی وسیعی که در عرصه جنگ و نیروهای نظامی رخ داده است، تکیه صرف به عوامل جغرافیایی برای دفاع بسیار خطرناک می‌باشد. این عوامل نمی‌توانند به‌تنهایی در مقابل تهدیدات مقاومت کنند بلکه باید در کنار آن‌ها تمهیدات خاصی را در چارچوب دفاع غیرعامل با توجه به مقتضیات زمان به کار برد.

شکل ۱۰. یکی از ساباط‌های بافت و ارتفاع کم آن (نگارندگان)

۱۰- نتیجه‌گیری

شهر دزفول از جمله شهرهای ایجادشده در دوره ساسانی می‌باشد. در دزفول برای ایجاد یک قلعه نظامی به منظور حفاظت از پل قدیم، بلندترین مکان در کنار رودخانه و نزدیک به پل، به منظور اشراف کامل به منطقه و بالا بردن قابلیت‌های دفاعی انتخاب شده است. در این شهر، در درجه اول به رودخانه به عنوان یک عامل دفاعی قوی توجه شده است و این شهر با تکیه بر رودخانه، از این عامل طبیعی به عنوان یک سپر امنیتی برای محافظت از خود استفاده کرده است. همچنین مکان‌یابی هنرمندانه دزفول بر روی ناهمواری‌های ساحل رودخانه دز، به این شهر قابلیت دفاعی برجسته‌ای داده است. علاوه بر این، مکان‌گزینی قدیمی‌ترین محله شهر که همان محله قلعه است نیز با توجه به عوامل نظامی - دفاعی صورت گرفته است. به‌گونه‌ای که این محله در مرتفع‌ترین نقطه شهر قرار دارد که این شرایط علاوه بر اینکه موجب احاطه کامل به اطراف شهر می‌گردد، دسترسی دشمنان به آن را نیز بسیار سخت می‌کند. ساختار معماری بافت قدیم و ترکیب آن با محیط منطقه هم در راستای ایجاد جنگ روانی بوده است. در این شهر بر اساس الگوی سنتی شهرسازی ایران، محله قلعه همان نقش کهندژ را ایفا می‌کند؛ و محلات قدیمی شکل‌گرفته در اطراف قلعه شارسران و زمین‌های کشاورزی اطراف شارسران نیز نقش روض را بازی می‌کنند. به همین ترتیب، محله قلعه قدیمی‌ترین محله دزفول بوده و در مرتفع‌ترین نقطه شهر قرار داشت و بیشترین تدابیر حفاظتی را از آن به عمل می‌آوردند؛ و با گذار از محله قلعه یا همان کهندژ به اطراف شهر، از میزان تمهیدات دفاعی کاسته می‌شد. در زمینه راه‌های عبور و مرور، دسترسی به محلات از طریق خیابان‌های پر پیچ‌وخم و با شیب بسیار تند صورت می‌گرفت. که این امر ورود دشمنان را به درون محله با مشکل جدی روبرو

۱۱- مراجع

۱. ذکاء، یحیی، مفهوم دژ و ارگ یا هسته مرکزی ایجاد شهرها در ایران، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ص. ۲۰۹، ۱۳۷۴.
۲. شریعت‌زاده، مریم، عوامل موثر در سازمان‌یابی فضاهایی شهری در ایران، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص. ۲۲۰، ۱۳۷۸.
۳. ممفورد، لوئیز، شهر در بستر تاریخ، خاستگاه‌ها، دگرگونی‌ها و دورنماهای آن، مدنیت و جامعه مدنی در بستر تاریخ، مترجم احمد عظیمی بلوریان، موسسه خدمات فرهنگی رفاه، ص. ۸۱، ۱۳۸۷.
۴. شکویی، حسین، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، انتشارات سمت، ص. ۱۴۵، ۱۳۸۷.
۵. ملکی، سعید، احمدی، رضا، بررسی عوامل و عناصر موثر در پدافند غیرعامل در شهرهای ایران، سومین همایش ملی پدافند غیرعامل، ص. ۳۳۵، ۱۳۹۰.
۶. هوف، دیتریش، فیروز‌آباد، ترجمه کرامت افسر، در کتاب شهرهای ایران، جلد دوم، جهاد دانشگاهی، ص. ۱۷۸، ۱۳۶۹.
۷. ستوده، منوچهر، معماری ایران، جهاد دانشگاهی، ص. ۹۱، ۱۳۶۶.
۸. ملکی، سعید، احمدی، رضا، جایگاه پدافند غیرعامل در شهرهای ایران باستان، اهمیت و ضرورت آن، اولین همایش معماری و شهرسازی با رویکرد پدافند غیرعامل، ص. ۴۱۶، ۱۳۸۹.
۹. هژیبری نوبری، علیرضا، نگاهی جدید به معماری دفاعی اوراتو، مجموعه مقالات مطالعات ایران، ص. ۴۱، ۱۳۶۶.
۱۰. رضوانی، علی‌اصغر، روابط متقابل شهر و روستا با تاکید بر ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، ص. ۴۱، ۱۳۸۶.
۱۱. ملک‌زاده، مهرداد، پایتخت‌های ماد، در کتاب پایتخت‌های ایران، میراث فرهنگی کشور، ص. ۶۳۴، ۱۳۷۴.
۱۲. ملک‌زاده، مهرداد، پایتخت‌های ماد، در کتاب پایتخت‌های ایران، میراث فرهنگی کشور، ص. ۴۶، ۱۳۷۴.
۱۳. سلطان‌زاده، حسین، مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، نشر آبی، ص. ۶۰، ۱۳۶۵.
۱۴. گیرشمن، رومن، تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، انتشارات دنیای کتاب، ص. ۳۶۶، ۱۳۸۱.
۱۵. مجتهدزاده، غلامحسین، برنامه‌ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، ص. ۲۶، ۱۳۸۶.
۱۶. گیرشمن، رومن، تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، انتشارات دنیای کتاب، ص. ۳۴۰ و ۳۶۶، ۱۳۸۱.
۱۷. گیرشمن، رومن، تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، انتشارات دنیای کتاب، ص. ۳۴۰ و ۳۵۴، ۱۳۸۱.
۱۸. کریستین سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، انتشارات دنیای کتاب، ص. ۳۷۶، ۱۳۸۱.
۱۹. رضوانی، علی‌اصغر، روابط متقابل شهر و روستا با تاکید بر ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، ص. ۵۲، ۱۳۸۶.
۲۰. اصلیل، حجت‌اله، آرمان‌شهر در اندیشه ایرانی، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی، سازمان میراث فرهنگی کشور، ص. ۱۳۰، ۱۳۶۷.
۲۱. هژیبری نوبری، علیرضا، نگاهی جدید به معماری دفاعی اوراتو، مجموعه مقالات مطالعات ایران، ص. ۴۱، ۱۳۶۶.
۲۲. ملک‌زاده، مهرداد، نگاهی بر دوره و سبک ناشناخته مادی در تاریخ معماری و شهرسازی ایران، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص. ۶۳۹، ۱۳۷۶.
۲۳. ذکاء، یحیی، مفهوم دژ و ارگ یا هسته مرکزی ایجاد شهرها در ایران، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ص. ۲۱۵، ۱۳۷۴.
۲۴. رضوانی، علی‌اصغر، روابط متقابل شهر و روستا با تاکید بر ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، ص. ۴۱، ۱۳۸۶.
۲۵. صراف، محمدرحیم، نویافته‌های معماری و شهرسازی در تپه هگمتانه (همدان)، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص. ۸۳۸-۸۳۷، ۱۳۷۴.

۲۶. هوف، دیتريش، نظری اجمالی به پایتخت‌های ایران از آغاز تا ظهور اسلام، در کتاب پایتخت‌های ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ص. ۲، ۱۳۷۴.
۲۷. صراف، محمدرحیم، هگمتانه، در کتاب شهرهای ایران، جلد سوم، جهاد دانشگاهی، ص. ۲۹۸، ۱۳۶۸.
۲۸. سعیدنیا، احمد، بازآفرینی همدان هروودت، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص. ۳۱۹، ۱۳۷۹.
۲۹. صراف، محمد رحیم، نویافته‌های معماری و شهرسازی در تپه هگمتانه (همدان)، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، صص. ۸۳۵-۸۳۴، ۱۳۷۴.
۳۰. کابلی، میرعابدین، چگونگی برپایی تختگاه و آپادانای شوش، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص. ۲۴۲، ۱۳۷۹.
۳۱. پرو، ژان، شهرنشینی هخامنشی در شوش، مترجم افسانه خلعتبری، در کتاب نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران، ص. ۱۰۰، ۱۳۶۵.
۳۲. امین‌زاده، بهنام، آقا ابراهیمی سامانی، فیروز، مستند-سازي منظر باستانی تخت جمشید، هنرهای زیبا، شماره ۲۷، ص. ۷۹، ۱۳۸۵.
۳۳. موسوی، سید احمد، دژشهرهای گرد ایرانی، مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص. ۲۳۹، ۱۳۷۴.
۳۴. امین‌زاده، بهنام، آقا ابراهیمی سامانی، فیروز، مستند-سازي منظر باستانی تخت جمشید، هنرهای زیبا، شماره ۲۷، ص. ۷۹، ۱۳۸۵.
۳۵. کلایس، ولفرم، قلاع (معماری) کتاب معماری ایران، دوره اسلامی، جهاد دانشگاهی، صفحه ۱۰۸، ۱۳۶۶.
۳۶. امین‌زاده، بهنام، آقا ابراهیمی سامانی، فیروز، مستند-سازي منظر باستانی تخت جمشید، هنرهای زیبا، شماره ۲۷، صفحه ۸۱، ۱۳۸۵.
۳۷. سلطان زاده، حسین، مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهر نشینی در ایران، نشر آبی، صفحه ۷۵، ۱۳۶۵.
۳۸. گستر، جرج، کیانی، محمد یوسف، سیمای شهرهای ایران، نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران، صفحه ۴۸۵، ۱۳۶۵.
۳۹. موسوی، سید احمد، دژشهرهای گرد ایرانی، مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، صفحه ۲۳۹، ۱۳۷۴.
۴۰. هیلن براند، معماری اسلامی، مترجم ایرج اعتصام، شرکت پردازش و برنامه ریزی، صفحه ۴۸۵، ۱۳۷۱.
۴۱. نظریان، اصغر، پویایی نظام شهری در ایران، انتشارات مبتکران، ۱۳۸۸.
۴۲. هوف، دیتريش، شهرهای ساسانی، مترجم محمدرحیم صراف، نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران، صفحه ۷۶، ۱۳۶۶.
۴۳. هوف، دیتريش، فیروز آباد، ترجمه کرامت افسر، مترجم، در کتاب شهرهای ایران، جلد دوم، جهاد دانشگاهی، صفحه ۱۷۸، ۱۳۶۹.
۴۴. هوف، دیتريش، شهرهای ساسانی مترجم محمدرحیم صراف، نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران، صفحه ۹۲، ۱۳۶۶.
۴۵. سرافراز، علی اکبر، تیموری، محمود، سازمان فضایی شهر ساسانی بیشاپور، نشریه باغ نظر، شماره ۴۵، صفحه ۹۵، ۱۳۸۶.
۴۶. هوف، دیتريش، فیروز آباد، ترجمه کرامت افسر، مترجم، در کتاب شهرهای ایران، جلد دوم، جهاد دانشگاهی، صفحه ۱۸۱، ۱۳۶۹.
۴۷. موسی کاظمی، سید مهدی، بدری، سید علی، جغرافیای شهری و روستایی، دانشگاه پیام نور، صفحه ۶۲، ۱۳۸۳.

۴۸. سرافراز، علی اکبر، تیموری، محمود، سازمان فضایی شهر ساسانی بیشاپور، نشریه باغ نظر، شماره ۴۵، صفحه ۹۵، ۱۳۸۶.
۴۹. جعفری، ابوذر، شیز: تحلیلی تاریخی و کالبدی، بررسی انطباق مکانی آن با تخت سلیمان، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۵، ص. ۸۴، ۱۳۸۴.
۵۰. پازوکی، ناصر، شهر و نقش دفاعی شهر، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، جلد دوم، ص. ۳۰۸، ۱۳۷۸.
۵۱. سرافراز، علی اکبر، نیشابور در کتاب شهرهای ایران، جلد دوم، جهاد دانشگاهی، ص. ۴۴، ۱۳۶۶.
۵۲. عرب، محمدحسن و احمد لطیف پور، اندیشمندان دزفول، انتشارات فرهنگ مکتوب، ص. ۱۱، ۱۳۸۴.
۵۳. منتظری، سیدمحمد، شهر من دزفول، انتشارات ارجمند، ص. ۳۵، (۱۳۸۷).
۵۴. زمان رشیدیان، نیره، نگاهی به تاریخ خوزستان، انتشارات بوعلی، زمان رشیدیان، ص. ۱۱۶، ۱۳۶۷.
۵۵. امام شوشتری، سید محمدعلی امام، تاریخ جغرافیایی دزفول، موسسه مطبوعاتی امیرکبیر، ص. ۲۳۰، ۱۳۳۱.
۵۶. موسوی، سیدخلف، دزفول در یک نگاه، سیمای تاریخی، اجتماعی و جغرافیایی دزفول، انتشارات افهام، ص. ۵۵، ۱۳۸۳.
۵۷. امام شوشتری، سید محمد علی امام، تاریخ جغرافیایی دزفول، موسسه مطبوعاتی امیرکبیر، صفحه ۵۵، (۱۳۳۱).
۵۸. مجتهدزاده، غلامحسین، برنامه ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، ص. ۷۴، ۱۳۸۶.
۵۹. صراف، محمدرحیم، نویافته‌های معماری و شهرسازی در تپه هگمتانه (همدان)، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص. ۸۳۷، ۱۳۷۴.
۶۰. سجادی، سید محمود، دزفول دیرینه شهری بنیادشده بر فرهنگ مردم، فصلنامه فرهنگ مردم، شماره ۲۹-۳۰، ص. ۸۰، ۱۳۸۸.
۶۱. صفایی پور، مسعود، رضا احمدی و انیس داودی منجزی، تاثیر رودخانه دز و عوارض توپوگرافیک حاشیه آن بر پدافند غیرعامل در بافت تاریخی شهر دزفول، ص. ۳۲۵، ۱۳۸۹.
۶۲. تابان، محسن و محمدرضا پورجعفر، بازشناسی عوامل هویتی بافت تاریخی دزفول و کاربرد آنها در توسعه شهر، نشریه مدیریت شهری، شماره ۲۲، ص. ۲۵، ۱۳۸۷.
۶۳. سلطان زاده، حسین، نائین، در کتاب شهرهای ایران، جلد دوم، جهاد دانشگاهی، ص. ۶۷، ۱۳۶۶.
۶۴. امام اهوازی، سید محمدعلی، تاریخ جغرافیایی دزفول، دزفول، انتشارات دارالمومنین، ص. ۱۰۸، ۱۳۸۲.
۶۵. مهدی پور، توانا و ابراهیم مهدی، مفهوم دیوار، مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص. ۴۳۹، ۱۳۷۸.
۶۶. فریور صدری، بهرام، بافت و ساختار فضایی شهرهای سنتی ایران، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص. ۵۹۰، ۱۳۷۹.
۶۷. باستانی پاریزی، محمدابراهیم، کرمان، در کتاب شهرهای ایران، جلد دوم، به کوشش محمدیوسف کیانی، جهاد دانشگاهی، ص. ۱۹۸، ۱۳۶۶.
۶۸. موسوی، سید خلف، دزفول در یک نگاه، سیمای تاریخی، اجتماعی و جغرافیایی دزفول، انتشارات افهام، ص. ۸۳، ۱۳۸۳.
۶۹. اسکندری، حمید، فرهنگ اصطلاحات پدافند غیرعامل، تهران، انتشارات بوستان حمید، ص. ۶۳، ۱۳۸۹.
۷۰. صفایی پور، مسعود، رضا احمدی و انیس داودی منجزی، تاثیر رودخانه دز و عوارض توپوگرافیک حاشیه آن بر پدافند غیرعامل در بافت تاریخی شهر دزفول، ص. ۳۲۵، ۱۳۸۹.
۷۱. امام اهوازی، سید محمدعلی، تاریخ جغرافیایی دزفول، دزفول، انتشارات دارالمومنین، ص. ۱۰۸، ۱۳۸۲.
۷۲. امام اهوازی، سید محمدعلی، تاریخ جغرافیایی دزفول، دزفول، انتشارات دارالمومنین، ص. ۷۰، ۱۳۸۲.

۷۳. کالینز، جان ام، جغرافیای نظامی، ترجمه محمدرضا آهنی و بهرام محسنی، جلد اول، انتشارات دانشگاه امام حسین(ع)، ص. ۱۹، (۱۳۸۴)
۷۴. کالینز، جان ام، جغرافیای نظامی، ترجمه محمدرضا آهنی و بهرام محسنی، جلد اول، انتشارات دانشگاه امام حسین(ع)، ص. ۶۶، ۱۳۸۴.
۷۵. رهنمایی، محمدتقی، مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی: جغرافیا، معاونت شهرسازی و معماری ایران، وزارت مسکن و شهرسازی، ص. ۱۷۵، ۱۳۸۷.
۷۶. کالینز، جان ام، جغرافیای نظامی، ترجمه محمدرضا آهنی و بهرام محسنی، جلد اول، انتشارات دانشگاه امام حسین(ع)، ص. ۴۴، ۱۳۸۴.

Investigating of the Defensive Considerations in the istorical Cities of Iran, Case Study: the Old Texture of Dezful

S. Amanpour

R. Ahmadi*

A. Davoodi Monjazi

Abstract

The particular position and special characteristics of Iranian geography toward great powers since a long time ago, have led Iranian governments to consider the importance of creating military and defensive positions. Dezful texture has been created during Sasani dynasty and has survived until now. This study tries to investigate the way of using passive defense in historical cities of Iran, including Dezful. the study has used historical and descriptive-analytical method; acquiring historical information and documents through documentary and librarian methods. The results show that that choosing the location of historical cities of Iran including old texture of Dezful has been carried out in a way that by relying on surrounding facilities and the least costs kept the city away of enemies' access. This job was done in a way that natural possibilities were used and also it was according to human-made components of passive defense likemoats and forts.

Key Words: *Passive Defense, Old texture, Dez River, Ghalee Neighborhood, Dezful.*